

FRIESE ELFSTEDEN: WERELDERFGOED? ***Inhoudelijke argumenten verkend***

Meindert Schroor (Bureau Varenius)

Motto: 'In zekeren zin was Friesland, zoolang de Republiek bestond, meer een bondgenoot der zes andere gewesten dan één der zeven; dat was het geworden sinds 1580, toen Rennenberg's afval oorzaak was, dat de verdediging van het geheele noorden des lands neerkwam op Friesland, het eenige gewest buiten de naaste omgeving van Holland, dat den strijd wist vol te houden met eigen krachten en niet, als Gelderland en Overijssel, alleen door Hollands macht boven werd gehouden. Geen wonder, dat de Friezen, juist omdat zij zelf hun zelfstandigheid hadden behouden, voorvechters bleven der provinciale autonomie en alle krachten inspannen om die zelfstandigheid te bewaren. Zij waren nog altijd bovenal Friezen, Nederlanders eerst in de tweede plaats'. (P.L. Muller, *Onze Gouden Eeuw*, Leiden, 1898)

Fryslân vormt met zijn elf steden een wezenlijk onderdeel van de Nederlandse identiteit. De steden laten zien hoezeer stad en platteland met elkaar verbonden zijn. Dat geldt en gold in zekere zin voor geheel Nederland, maar is het meest duidelijk in Fryslân te zien. In hun totaliteit tonen de Friese steden echter tevens de politieke en sociale tegenstelling tussen stad en platteland. Een levend voorbeeld van die tegenstelling is de aanwezigheid van een in vrijwel alle Friese steden gesproken stadstaal, het Stadsfries, maar ook de plaatselijk nog aanwezige útbuorrens van Snakkerburen en Schilkampen in Leeuwarden tot de Koningsbuurt in Harlingen zijn een weerspiegeling van met name economische tegenstellingen die eeuwenlang tussen stad en platteland heersten.

De Elf steden vormen een eenheid in verscheidenheid, van de grootste (Leeuwarden, 86.000 inwoners) tot en met de kleinste (Sloten, 765 inwoners).¹ De collectieve identiteit uit zich, behalve in het wijdverbreide stadsdialect, onder meer in het bewustzijn dat onder de bewoners van alle elf steden leeft dat men, hoe klein soms van omvang en hoezeer qua inwonertal overvleugeld door andere nederzettingen, in een stad woont. In Friesland haalt niemand noch in de steden, noch daarbuiten het in z'n hoofd Hindeloopen, IJlst of Sloten dorpen te noemen.

De elf steden zijn volgens de historische rangorde:

Leeuwarden: Hoofdstad (sinds 1504) en met 86.000 inwoners tevens de grootste stad van Fryslân. Eerste in de historische rangorde van de Elf steden. Gebouwd op een drietal terpen in de nabijheid van de uitmonding van de Ee in de (omstreeks 1250 dichtgeslibde) zeearm de Middelsee.

Bolsward: Tel ruim 9400 inwoners. Tweede in de historische rangorde van de Elf steden. Centraal gelegen in Westergo en ontstaan uit/op een tweetal terpen, Hockawerth en Bodilswerth, geografisch middelpunt van Westergo en centrum van het gelijknamige middeleeuwse dekenaat. Ontstaan aan het vaarwater van de in de 12de eeuw dichtgeslibde Marneslenk. In de 15de en 16de eeuw lid van het Hanzeverbond.

Franeker: Telt momenteel 13.100 inwoners en was de derde in de historische rangorde van de Elf steden. Centrum van het middeleeuwse district de (Franeker) Vijfdelen. In de late 15de eeuw bolwerk en uitvalspoort van de Schieringers. Ten tijde van de Republiek gold Franeker, de zetel van de provinciale academie (1585-1811), als het 'Friese Athene'.

¹ De cijfers hebben betrekking op het inwonertal van de kern, niet van de dikwijls gelijknamige gemeente waarin de stad ligt.

Sneek: Met ruim 32.000 inwoners is Sneek qua omvang de tweede stad van de historische Elf steden. In de oude rangorde kwam het op de vierde plaats. Ontstaan op de grens van klei en laagveen (voormalig hoogveen), centrum van het middeleeuwse district Olde Waghenbrugghe. Centrum van handel en scheepvaart voor de Zuidwesthoek en thans het centrum van de Friese watersport.

Dokkum: De stad telt ruim 13.000 inwoners en zij bekleedde de vijfde plaats in de historische rangorde van de Elf steden. De moord op de missionaris Bonifatius bewijst dat Dokkum al in de 8^e eeuw een centrumfunctie had op de grens van klei, (hoog)veen en zandgronden. De in 1582 versterkte stad geldt thans als de meest gaaf gebleven vestingstad in Fryslân

Harlingen: Harlingen telt bijna 15.000 inwoners. Het stond op de zesde plaats in de historische rangorde van de Elf steden. Qua bevolkingsomvang was het echter eeuwenlang de tweede stad van Fryslân. Sinds de zestiende eeuw is Harlingen de havenstad van Fryslân en met zijn 'voorsteden' was het daarbij tot in de 19de eeuw tevens de belangrijkste industriestad van Noord-Nederland. Harlingen telt van alle steden de meeste monumenten.

Stavoren: Stavoren bekleedde de zevende plaats in de historische rangorde van de Elf steden. Hoewel het stadje nu nog geen duizend inwoners (958 om precies te zijn) telt is het de oudste stad van Fryslân en de enige Friese stad waaraan (in 1292) echte stadsrechten werden verleend. Stavoren werd in de 14de eeuw lid van de Hanze en beleefde zijn bloeitijd in de middeleeuwen. De strategische ligging tegenover Holland leidde tot de bouw van (inmiddels verdwenen) blokhuizen bij de havenmond in resp. 1397 en 1522.

Sloten: Met 765 inwoners de kleinste der Elf steden en ooit de achtste in de historische rangorde. Belangrijke vesting op een strategische plaats in Zuid-Friesland, waar de Sloter Ee door de glaciale rug (pas) van Gaasterland naar Sint Nicolaasga breekt. Vooral in de 18de eeuw belangrijk als binnenhaven voor de doorvoer van turf van Friesland en Groningen naar Holland.

Workum: Deze langwerpige stad met thans bijna 4.200 inwoners ontstond langs de Wymerts, een belangrijke verbinding tussen de meren in de Zuidwesthoek en de Zuiderzee. Workum ligt op de grens van klei en veen en bloeide zowel in de Late Middeleeuwen als ten tijde van de Republiek (trekvaartverbinding, kleiverwerkende industrie).

IJlst: Was de tiende in de historische rangorde en telt momenteel 3.300 inwoners. Ontstond langs de Ye of Yleke, op de grens van klei en veen langs de belangrijke vaarroute van Sneek naar de Zuiderzee. IJlst werd vermaard vanwege zijn houthandel en scheepswerven.

Hindeloopen: De elfde en laatste in de historische rangorde van de Friese steden. Hindeloopen telt momenteel 860 inwoners. Het 'Hylpers' is een eigen stadse variant van het Fries ontstaan door de sterke gerichtheid op de zee en de geringe oriëntatie op het achterland. Stad met rede en zonder haven en van de elf vanouds het meest op Amsterdam georiënteerd.

In hun spreiding en aantal weerspiegelen de elf steden bovenal het waterrijke, decentrale karakter van het laaggelegen deel (klei- en laagveenstreken) van Fryslân, dat daarin hoogstens te vergelijken valt met de stadjes en steden in Hollands Noorderkwartier (boven het IJ). De monumentaliteit van tien van de elf steden is als beschermd stadsgezicht officieel erkend door de landelijke overheid.

De meeste, tot dusverre genomineerde sites in Nederland zijn, met uitzondering van Kinderdijk, maar in tegenstelling tot het buitenland weinig populaire toeristische trekpleisters.² De elfsteden genieten daarentegen nu reeds grote naam en faam in Nederland, niet in de laatste plaats vanwege de levende sporttraditie, die het oude stedenverband op een eigentijdse wijze op de kaart heeft gehouden. Uit het eerder geciteerde onderzoek blijkt ook dat vooral bij 'decentraal genomineerd cultureel erfgoed' sprake is van toenemende bezoekersaantallen.³ De elf steden passen perfect in dat model. De Elf steden zijn, zoals in deze notitie zal worden uiteengezet, meer dan de beroemde gelijknamige schaatstocht. In al hun onderlinge verscheidenheid opereerden zij eeuwenlang als een staatkundige eenheid, onderscheidden zich voorts economisch en sociaal gezien van hun omgeving en vormen in al hun onderlinge verscheidenheid tot op de dag van vandaag een culturele entiteit.

In geografisch, taalkundig, politiek, juridisch, economisch en sportief opzicht tonen zij een eigen gezicht, dat ontstaan vanaf de middeleeuwen, qua monumentaliteit vooral in de Gouden Eeuw gestalte kreeg en als zodanig 'an outstanding example' is van 'traditional human settlement and land use' in een waterrijke regio, daarbij zijn de steden representatief voor de Friese variant van de Nederlandse cultuur, die zich bovenal kenmerkt door zijn agrarisch-maritieme oriëntatie. Dat het elftal in sportief en cultureel opzicht onderdeel is van een levende traditie, een van de voorwaarden voor aanwijzing, staat buiten kijf. Het is met name het sportieve aspect dat de steden voor niet-Friezen in de afgelopen eeuw op de kaart heeft gezet.

De steden als eye-opener en visitekaartje van de Friese cultuur als variant van de 'nationale' cultuur

In Nederland vormen de *Friese elf steden* mede dankzij de sinds 1909 georganiseerde gelijknamige ééndaagse monsterschaatstocht een begrip, zowel in cultureel als sportief opzicht. De Elfstedentocht op de schaats, die de afgelopen eeuw gemiddeld eens in de zeven jaar kon worden gehouden, is het grootste eenmalige en eendaagse sportevenement van Nederland. In een dag moeten de schaatsers alle elf steden aandoen. Gemiddeld **driekwart van de Nederlandse bevolking** volgt het gebeuren op televisie; lijfelijk wordt de tocht door naar schatting ruim één miljoen toeschouwers gadeslagen. De lange schaatsrit voert door **Fryslân, de provincie in Nederland met de meest opvallende eigen identiteit**. Deze eigenheid komt tot uiting in een afzonderlijke gestandaardiseerde taal, het Frysk, maar ook in het stereotype waterrijke en groene terpdorpenlandschap gestoffeerd met zwartbont rundvee⁴, in gekoesterde symbolen als de Friese vlag en het Friese volkslied en voorts in een aantal regionale sporten als schaatsen, kaatsen, fierljeppen en skûtsjesilen. Sporten die ook elders worden beoefend, maar nergens zo intensief als in Fryslân. Voorts heeft Fryslân met name in politiek opzicht in het verleden, veel explicieter dan de andere provincies getracht een eigen koers te varen. De politieke eigenzinnigheid kwam tot uiting in de benoeming van eigen stadhouders (Leeuwarden Hofstad), in de (vroeg) stichting van een eigen universiteit (Franeker Academiestad) en in de aanwezigheid van een eigen Admiraliteitscollege (Dokkum, later Harlingen), functies en instellingen die volgens 'traditioneel' Fries gebruik – zie verderop – verdeeld werden over enkele steden en niet zoals elders doorgaans het geval is in de grootste stad werden geconcentreerd. We zouden deze spreiding kunnen opvatten als de

² Van der Aa, *Preserving the heritage of humanity? Obtaining world heritage status and the impacts of listing* (Groningen, 2005), 143

³ *ibidem*, 144

⁴ Uiteraard telt Fryslân meer landschapstypen dan het groene met terpen en meren gestoffeerd weideland (zie Schroor, *De wereld van het Friese landschap*, 76-82 en passim.), maar het geldt wel als het meest Friese landschapstype, vanwege de combinatie water, meren, terpen, weide en vee. **Het kleiweidegebied is bovendien het landschapstype dat voor het grootste deel het decor van de Elfstedentocht vormt.**

Friese, ietwat extremere variant van de Nederlandse hang naar burgerlijkheid, zoals die tot op de dag van vandaag onder meer tot uiting komt in een spreiding van de macht, in regelmatig en gestructureerd overleg (het zogeheten polderen) en een afkeer van concentratie in het algemeen.⁵

De elf steden: het vierde kwartier

Heden ten dage veel minder bekend dan de gelijknamige schaatstocht (en de daarvan afgeleide sportieve varianten) is dat de elf Friese steden van 1579 tot 1795 een afzonderlijke bestuurlijke eenheid vormden. Voorts traden zij al sinds de vroege 15de eeuw met regelmaat gezamenlijk op en zij kwamen daarbij meer en meer tegenover het platteland te staan.⁶ Dit was vooral in de 16de eeuw het geval, toen de elf, die elk voor zich ingedeeld waren bij het kwartier waarin ze lagen, ernaar streefden zelf vertegenwoordigd te zijn in het bestuur van Fryslân. Ze wilden daartoe als afzonderlijk kwartier naast de drie plattelandskwartieren Oostergo, Westergo en Zevenwouden compareren op de Friese Landdag, de voorloper van Provinciale Staten. Omdat men tijdens de Opstand hun geld nodig had in de strijd tegen Spanje werden de steden in 1579 als vierde kwartier toegelaten tot de Staten.⁷ Een streven naar gelijke macht van de steden in de Landdag werd echter door de plattelandskwartieren geblokkeerd. Als schrale troost mochten zij drie gedeputeerden in plaats van twee leveren aan het negenkoppige College van Gedeputeerde Staten. Het kwartier der Steden voer naast de drie andere plattelandskwartieren dikwijls een eigen koers.⁸

Hoewel de meeste steden al in de veertiende eeuw een stedelijk bestuur bezaten, was in 1426 voor het eerst sprake van een 'mena reed der steddena' (= gezamenlijke raad/vergadering der steden), die uit alle steden behalve IJlst en Franeker bestond. IJlst had overigens twee jaar eerder (1424) van de hem omringende grietenij Wymbritseradeel dezelfde stedelijke rechten verkregen als het nabije Sneek (OFO II 11), maar werd al in 1315 'oppidum' (stad) genoemd. Franeker komt in 1422 naast een achttal andere Friese steden voor in een overeenkomst met de Oostfriese hoofdelling Ocko ten Broek en de stad Groningen. Hoewel niet steeds tegelijk, komen alle elf steden in de jaren 1422-1426 als stad voor.

In 1498 introduceerden de hertogen van Saksen een centraal bestuur over Fryslân. Zes jaar later (1504) legden zij de bestaande bestuurlijke indeling van Fryslân vast. Die bestond sindsdien uit drie districten (de zogeheten goën: Oostergo, Westergo en Zevenwouden), 28 (weldra 30⁹) grietenijen (plattelandsgemeenten) en de elf steden in de samenstelling die ze tot op de dag van vandaag zouden houden. Van de steden golden destijds zeven als 'besloten', dat wil zeggen omwalde steden (resp. Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Bolsward, Sneek, Sloten, Stavoren) en vier als 'onbevestigde' ofwel open steden (resp. Dokkum, Hindeloopen, Workum, IJlst).¹⁰

⁵ Het meest prominente nationale voorbeeld is het verschil tussen de hoofdstad (Amsterdam) en de regeringszetel (Den Haag). Hoofdkantoren van (voormalige) overheidsbedrijven (posterijen, spoorwegen e.d.) waren ook niet uitsluitend in de nationale hoofdstad geconcentreerd, maar verspreid over de grootste steden van het land.

⁶ Een stedenbond van Leeuwarden, Sneek en Bolsward speelde korte tijd (1482-1486) de eerste viool in Fryslân (zie: O. Vries, 'De stêden oan it roer. In tiidrek fan stedste supremasy yn Fryslân (1482-1486)', *It Beaken* 62 (2000), 73-99

⁷ Dit gebeurde in 1579 door toedoen van stadhouder Rennenberg (*Groot Placaat en Charterboek van Vriesland, IV*, 5) en werd bij interlocutoire sententie op 11 februari 1584 door Willem van Oranje bevestigd (Wierdsma Schik, *Staten van Friesland vóór 1795*, 40-47).

⁸ Vgl. Kok, *Byvoegzels op het Vaderlandsch Woordenboek (C-G)*, (Amsterdam, 1798), 254: 'Hoe zeer het Kwartier der Steden van de andere Kwartieren in het oordeel over de Staatsbelangen veelal verschilde, heeft ons Geschiedblad op veele plaatzen aangewezen'.

⁹ Vanwege de afsplitsing van Hemelumer Oldeferd van Gaasterland (ca. 1523) en de verheffing van Het Bildt tot grietenij (1579)

¹⁰ Vgl. de jaartaxlijsten bij Winsemius, *Chronique*, 396-400, *GPCV II*, 14-29 en Schotanus, *Geschiedenissen*, 497-501

I UITERLIJKE KENMERKEN

Water als bindmiddel

Water vormt een centraal element in de plattegrond van alle Friese steden. Ze zijn allen ontstaan en/of gegroeid langs een centrale waterloop. Het water was vanouds de belangrijkste verbinding tussen de steden. Hoewel dit in principe ook opgaat voor vrijwel alle andere steden in Laag-Nederland, is toch nergens de waterrijke band tussen steden (laat staan in deze aantallen) zo duidelijk aanwezig als in Fryslân. Fryslân telt in tegenstelling tot de meeste andere provincies geen van elders komende rivieren.¹¹ De meeste steden ontstonden dan ook langs zeearmen, kleistroompjes dan wel gegraven en verbrede sloten.¹² Het grachtenstelsel werd later uitgebreid en steden (versterkt of onversterkt) werden vanouds door een singelgracht omgeven, die rond alle binnensteden nog aanwezig is!

Een eigen stadstaal: het Stadsfries

Het bestaan (sedert de 16de eeuw) van overeenkomstige stadstalen (het zogeheten Stadsfries) in vrijwel alle steden naast het Standaardfries, is een van de meest opvallende verschillen tussen stad en platteland in Fryslân¹³. Nergens in Nederland en wellicht in de wereld wordt in een dergelijk aantal uiteenlopende steden en stadjes een gelijkaardig dialect gesproken, dat zich als streektaal onderscheidt van zijn omgeving!

Het geeft aan hoezeer de Friese steden vanouds de schakels waren tussen de economische en culturele dominantie van Holland en het Nederlands (Holland) enerzijds en de oorspronkelijke taal van het platteland waaruit de elf steden zijn voortgekomen, het Fries. Het feit dat het Stadsfries is ontstaan geeft mede aan hoe groot het taalverschil was tussen de autochtone Friessprekende bevolking en anderzijds de hier door het centrale bewind in Brussel tewerk gestelde functionarissen als ook emigranten van elders, zoals de grote aantallen Vlaamse dopers in Harlingen die zich in de 16de eeuw in met name Harlingen vestigden.¹⁴

De 'zege' van het standaardfries (Frysk) in de provincie Fryslân – in de steden tot ver in de 20ste eeuw vaak in pejoratieve zin als boerenfries aangeduid – over het Stadsfries als officiële taal naast het Nederlands is op zichzelf beschouwd een reminiscentie aan de eeuwenlange bestuurlijke en economische dominantie van het platteland over de stad en van het eigen karakter van de steden.¹⁵ Omgekeerd heeft de politieke en economische tegenstelling – waarover verderop meer – met het platteland er zeker toe bijgedragen dat de elf Friese steden vooral ten tijde van de Republiek tot een culturele eenheid werden samengesmeed.

¹¹ De grootste rivieren (Boorne, Linde, Lauwers en Tjonger) hebben hun oorsprong binnen Fryslân.

¹² 'Hetgeen de natuur verzuimd heeft, kan de vlyt der menschen zomtyds vergoeden. Wy hebben ons gantsche land met Vaarten en Opvaarten doorsneedden, zo zelfs, dat zeer veele enkele Boere-Plaatzten hunne byzonder Waters hebben (...) Wy hebben dan geene Rivieren nodig, en lyden niet door haare verwoestingen. Voorts legt ons land aan drie zyden aan de Zuider Zee in: Gratama, *De gelukkige toestand van Friesland* (Harlingen, 1795), 10-11.

¹³ Met IJlst, Sloten en Workum als uitzondering. Ook Hindeloopen heeft een van het Fries afwijkende stadstaal. Volgens de *Tegenwoordige Staat van Fryslân III* (1786), 290 werd 'onder de Ylster Burgers nog heden de gewoone landtaal, te weten 't boere Friesch, gesproken'. opmerkelijk was voorts dat in IJlst, in tegenstelling tot de andere steden destijds in het algemeen nog 'de boere kleeding' werd gedragen, 'doch veele vrouwen en jonge dochters beginnen zich op t zogenoemde **klein Steedsters** op te schikken!' (In enkele vlekken blijken de stadse neigingen ook uit het bestaan van Stadsfries dialectvarianten, bv. Kollum en Heerenveen).

¹⁴ Een vergelijkbaar verschijnsel is de nog bestaande streektaal van het sinds 1505 ingepolderde Bildt, ontstaan uit het contact tussen Zuidhollandse dijkwerkers en boeren en hun Friese omgeving. Het Bildts is in woord en klank sterk verwant aan het Stadsfries.

¹⁵ Jonkman, *It Leewardders*, (Leeuwarden, 1993), 89-92, geeft daarvan mooie voorbeelden.

Civic pride

Verschillende steden bezaten al in de vijftiende eeuw een raadhuis. Ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden onderscheidden zich voorts van de grietenijen door de (ver)bouw van/tot fraaie raadhuisen, waar de plattelandsbesturen vaak op lokale dorpskerken waren aangewezen. Als uiting van *civic pride* bouwden de meeste Friese steden nieuwe stadhuisen of lieten zij bestaande raadhuisen verbouwen en verfraaien, zoals Franeker (1591), Dokkum (1608), Bolsward (1617), Hindeloopen (1682), Leeuwarden (1715/1760), Harlingen (1730/1756), Sloten (1757), Sneek (1605, 1730-1765), Workum (1725-1727), IJlst (1736, naderhand gesloopt) en Stavoren (1775, inmiddels geamoveerd). Om de handel in met name boter en kaas te gerieven en het belang daarvan te onderstrepen kwamen nieuwe waaggebouwen tot stand in Leeuwarden (1598), Workum (1650), Franeker (1657), Dokkum (1593/1752), Bolsward (onderdeel stadhuis, 1784 vergroot), Sneek (1725, 1756 verfraaid en uitgebreid, naderhand gesloopt) en IJlst (1783).

Markten en water

Bij de meeste steden in binnen- en buitenland concentreert de marktfunctie zich vanouds op een centraal plein waar zich doorgaans de hoofdkerk van de stad, raadhuis en waag bevinden. In de elf steden komen we dit alleen in Workum tegen.

Het dichtstbijzijnde voorbeeld buiten Friesland van zo'n stad is Groningen met zijn Grote Markt en vrijwel overal elders in Europa is dit het dominante patroon.

In de Friese steden (en een groot aantal Hollandse) domineert het water echter en speelde de handel zich op de kaden langs het water af. Echte centrale pleinen waren of zijn er niet of ontstonden pas veel later als gevolg van latere dempingen en overkluizingen (bv. Zaailand en Raadhuisplein in Leeuwarden, Voorstraat in Franeker, Breedplaats Harlingen etc.).

Beschermde stadsgezichten

Vanwege hun vele gebouwde monumenten en de – ondanks enkele 19de–eeuwse dempingen – redelijk onaangetast gebleven ruimtelijke structuur (plattegrond) zijn tien van de elf steden de afgelopen decennia in het kader van de Monumentenwet aangewezen als beschermde stadsgezichten. De van oorsprong oudste Friese stad (Stavoren) ontbreekt op de lijst. De stad schoof in de 15de eeuw naar zijn huidige plek en heeft weliswaar de structuur uit die tijd goeddeels behouden, maar telt niet of nauwelijks monumentale panden meer.¹⁶

II POLITIEK-JURIDISCHE KENMERKEN

Allen zeggenschap, maar weinig macht

Van de 96 steden in de zeven soevereine provinciën – die (1579-1795) samen de Republiek der Verenigde Nederlanden vormden en daarmee de basis zijn van het huidige Nederland – hadden slechts 57 een stem in de provinciebesturen.¹⁷ Het bijzondere is dat Fryslân het enige gewest was waar niet alleen alle steden vertegenwoordigd waren in het gewestelijke bestuur, maar zij bovendien elk voor zich, groot en klein, door twee volmachten werden vertegenwoordigd. Deze volmachten brachten namens hun stad gezamenlijk één stem uit in

¹⁶ Dat blijkt uit het verlaten van de Stadsfenne in de 15de eeuw en de successievelijk heringebruikname en verlating daarvan resp. in de vroege 17de eeuw en omstreeks 1800 (Sarfati e.a. *Verborgene steden*, 167).

¹⁷ Te weten de steden in Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Fryslân, Overijssel, Stad Groningen & Ommelanden. Vianen en Culemborg zijn als behorende tot soevereine heerlijkheden niet tot de Republiek gerekend. Ook de steden in de Generaliteitslanden (Staats-Brabant, Staats-Vlaanderen en Staats-Limburg/Opper-Gelre) zijn buiten beschouwing gelaten.

hun kwartier.¹⁸ Minstens even bijzonder was dat de elf steden ondanks hun relatief grote vertegenwoordiging als geheel de *geringste* invloed hadden op het bestuur van de provincie waarin zij lagen. Immers, ook de dertig grietenijen mochten elk twee volmachten afvaardigen die eveneens gezamenlijk per grietenij één stem uitbrachten. Omdat het provinciale bestuur kwartiersgewijs was geordend en tegenover één stedelijk kwartier drie plattelandskwartieren stonden, was de getalsmatige macht van de Friese steden niet 11 tegenover 30, maar slechts één tegenover vier.¹⁹

Het is deze in principe per stad gelijk verdeelde macht en zeggenschap plus hun gezamenlijke politieke minderheidspositie (uniek voor de sterk verstedelijkte, althans door steden gedomineerde Republiek) die de culturele eenheid van het elftal Friese steden heeft bevorderd.

Decentraal, dus veel centra

Die culturele eenheid lijkt in tegenspraak, maar is mede het gevolg van een van de meest in het oog lopende kenmerken van de Friese samenleving en cultuur, te weten zijn decentrale structuur. De wortels daarvan reiken vèr terug in de tijd. Auteurs als Ubbo Emmius (1616)²⁰ en Seerp Gratama (1795)²¹ vestigden ieder voor zich reeds de aandacht op het grote aantal steden en dorpen. Het is opmerkelijk dat binnen Friesland, zowel in de provincie Fryslân (Westerlauwers Friesland), als in het tot Groot-Friesland (Frisia Magna) gerekende gebied van Alkmaar tot in Zuid-Jutland nooit één centraal stedelijk machtscentrum tot ontwikkeling is gekomen. Wel heeft het er aan het einde van de 15de eeuw (1491-1497) even op geleken of Groningen zou als 'stadstaat' geheel het gebied tussen Vlie en Eems hebben overheerst.²²

Al veel eerder, om precies te zijn in 1234, noemde de Wittewierumer abt Emo de bewoners van Westerlauwers Friesland (Fryslân) schertsend 'gens a quator monetis a Stauria usque Lavicam', dat wil zeggen het volk van de vier munt(plaatsen) tussen Stavoren en de Lauwers. Die vier muntplaatsen (steden) waren Stavoren, Bolsward, Leeuwarden en Dokkum.²³ Daarentegen was in Friesland tussen Eems en Lauwers toentertijd slechts de stad

¹⁸ In het gewest Utrecht hadden weliswaar alle (vijf) steden deel aan het gewestelijk bestuur, maar de stad Utrecht had van dit vijftal de overmacht. Ook de tweede stad (Amersfoort) had een zwaardere representatie dan de steden Rhenen, Montfoort en Wijk bij Duurstede.

¹⁹ Zelfs gerelateerd aan de bevolking kwamen de Friese steden ongunstig uit. Ze beschikten over 26.8% van de stemmen, maar huisvestten gemiddeld 29 (1795) à 34% (1689) van de gewestelijke bevolking.

²⁰ Haec oppida Frisiae inter Flevum et Lavicam, multa pro regionis augustia. Nam sola Westergoa et Ostergoa para non magna claudantur. Omnibus his communia pleraque..'. (Emmius, *De Frisia*, in *Rerum Frisicarum Historia*, 65), vrij vertaald: Dit zijn de Friese steden tussen Vlie en Lauwers, **vele in verhouding tot het kleine gebied**, want Westergo en Oostergo nemen een niet groot gedeelte in. Al deze steden hebben veel gemeenschappelijks..'.
vele in verhouding tot het kleine gebied, want Westergo en Oostergo nemen een niet groot gedeelte in. Al deze steden hebben veel gemeenschappelijks..'

²¹ Wy hebben een groot getal kleine Steden en Dorpen, door het gansche land verspreid' (Gratama, *De gelukkige toestand van Friesland*, 26-27, die aldaar voorts de Duitse geograaf Anton Friedrich Büsching citeert: 'De Friesche Natie is mede zeer vruchtbaar, 't Land is daarom overal vol van Inwooneren. En dit is af te leiden uit het groot getal der Steden en Dorpen, die daarin worden aangetroffen'.

²² Uiteindelijk beperkte de stad-Groninger invloed zich tot de Friese streken tussen Eems en Lauwers (Ommelanden). De politieke expansie en eeuwenlange economische en culturele dominantie van deze 'Saksische' stad heeft daar de Friese oorsprong van de Ommelanden in het dagelijks leven vrijwel geheel uit het regionale bewustzijn verdreven.

²³ De oudste kloostergemeenschappen in Fryslân (proosdijen) waren ook in Stavoren en Dokkum gevestigd en werden in de 12de eeuw omgezet in Benedictijner en Premonstratenzer abdijen. In de beide andere steden Leeuwarden en Bolsward vestigden zich in de 13de eeuw bovendien de eerste mendicantenorden in Fryslân. De muntplaatsen komen voor in het omstreeks 1225 door de bisschop van Utrecht opgestelde *Liber Camerae*.

Groningen als muntplaats overgebleven, dat in de eeuwen daarvoor Garrelsweer en Winsum had verdrongen als munt- en marktplaatsen. Dat Groningen daarin slaagde dankte zij aan het feit dat zij de belangrijkste verbinding met het achterland beheerste.²⁴ Garrelsweer en Winsum hadden in tegenstelling tot bijvoorbeeld Leeuwarden en Dokkum weinig onbelemmerde expansiemogelijkheden in het achterland en konden zich uiteindelijk niet tot steden ontwikkelen.

In Westerlauwers Friesland moest de 'koek' als het ware worden verdeeld. Want in dit betrekkelijk kleine, maar relatief dichtbevolkte gebied ontstond in tegenstelling tot Friesland tussen Eems en Lauwers geen groot, allesoverheersend stedelijk centrum, doch een groot aantal veel kleinere steden.²⁵

De snelle expansie en dominantie van Groningen zal er mede toe hebben bijgedragen dat men beducht was voor het ontstaan van één (te machtige) stad. Die angst uitte zich onder meer in 1585, toen de Staten van Friesland het besluit namen om de universiteit van Fryslân niet in de hoofdstad Leeuwarden, maar in het veel kleinere Franeker te vestigen.²⁶

Juridische stadswording

In de 13de eeuw trad overal in Europa een proces van juridische urbanisatie op. Centrale plaatsen (markt- en muntplaatsen) werden door landsheren met stedelijke rechten en een stedelijk bestuur begiftigd. Dat gold voor zowel oudere marktcentra als voor dorpen. Een dorp werd stad als het een eigen rechtspositie kreeg en los werd gemaakt van het platteland. Koningen, hertogen en graven gebruikten de steden om hun macht tegenover de adel en de geestelijkheid te versterken. Daartoe verleenden zij vaak verregaande privileges. Maar terwijl landsheren elders in Europa hun macht versterkten en steden hiervan profiteerden verviel de macht van de heersers over Fryslân daarentegen juist.

In deze tijd (m.a.w. vanaf omstreeks 1250) kende Fryslân slechts op papier een landsheer, en heerste een vorm van communalisme. Dit hield in dat het gezag niet bij een landsheer, maar bij de grote districten ('landsgemeenten', niet plattelandsgemeenten!) berustte. Deze landsgemeenten waren van onderop gevormde en in principe collegiaal bestuurde corporaties van plattelandbewoners. Zij (Oostergo en Westergo en vanaf circa 1450 ook Zevenwouden) vormden een met de Zwitserse kantons te vergelijken confederatief staatsverband.²⁷ Een en ander hield in dat de vrijheid die stadsburgers doorgaans genoten hier niet bijzonder was, omdat de plattelanders in principe dezelfde rechten hadden ('Die Stadtluft die frei machte, wehte hier über das ganze Land'). De Friese stadsrechten gelden

²⁴ Een verder niet te missen aspect is dat de stad Groningen (in tegenstelling tot de Friese steden/muntplaatsen) andere geestelijke en wereldlijke heersers had dan de beide Ommelander muntplaatsen en steden in wording.

²⁵ Met dit verschijnsel hangt ook een zekere minachting voor de stad samen. (bv. Douwe Hansma in 1854 Swanneblommen). Mooie voorbeelden van de vermeend anti-stadse houding van 'de Fries' in april 1959 bij het kernendebat in het kader van het Regionaal Sociaal-Economisch Beleid (Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000* (Leeuwarden, 1999), 409-411. Vgl. Zoon, *Friesland tussen hoop en vrees* (Drachten, 1969), 56-58.

²⁶ Overeenkomsten met de latere anti-urbane ideologie van Thomas Jefferson en John Adams in de prille Verenigde Staten in: M.Schroor, 'Leeuwarden, middelpunt van centrifugale krachten', *Fryslân 6* (2000) I, 10-13, met name 11-12 en dez., 'Leeuwarden, centrumstad of 'perifere' stad; ofwel de kleinste grote stad van Nederland', in Kunst, R. (red.), *Leeuwarden, beelden van een centrumstad* (Leeuwarden, 2005), 23-34, met name 28-29. Overigens de latere (tweede) Amerikaanse president John Adams bezocht Friesland in februari 1782, de Friese Staten waren 's werelds eerste overheid die de Verenigde Staten erkenden (vgl. Jac. Kok, *Byvoegzels op het Vaderlandsch Woordenboek* (C-G), Amsterdam, 1798, 249-253).

²⁷ Vgl. O. Vries, 'Staatsvorming in Zwitserland en Friesland in de late middeleeuwen. Een vergelijking' in Frieswijk, J. e.a (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum/Leeuwarden, 1999), 26-42

dan ook als een verbijzondering van de landrechten.²⁸ De plattelandsgemeenten en hun onderdelen waren het die plaatsen van stedelijke rechten voorzagen of hen daarin tegemoet kwamen en daarmee de stedelijke centra eximeerden uit (d.w.z. uitlichtten uit) hun landelijke omgeving.²⁹ Leeuwarden, Sneek, Harlingen en Bolsward zijn tot op de dag van vandaag zelfstandige gemeenten gebleven. De andere steden werden in 1984 met aanpalende gemeenten tot grotere bestuurlijke eenheden gefuseerd. Van deze laatste steden bleven Franeker, Dokkum, Workum en IJlst hoofdplaats van door fusies vergrote gemeenten.

Duale structuur

In de steden heeft zowel de adel als de geestelijkheid tot ver in de 16de eeuw zijn stempel kunnen drukken op stadsbestuur en stadsstructuur. In het Sneker Stadsrecht was bepaald dat de drie hoofdpriesters mede optraden als kiezers van de nieuwe schepenen en raadslieden. Samen met de raadslieden vormden zij een locale rechtbank in hoger beroep. Ook in de andere steden was sprake van een nauwe band tussen geestelijkheid en stadsbestuur. In een aantal gevallen waren adellijke families zelfs als kerkstichters opgetreden. Een belangrijk kenmerk van de laat-middeleeuwse stadsbesturen was de aanwezigheid daarin van hoofdelingen (machtigen, edelen of althans afstammelingen daarvan) die zowel in de stad als op het platteland grondbezit (waaraan het stemrecht was verbonden) en belangen hadden.³⁰ Vaak leverden hoofdelingengeslachten de olderman.³¹ Deze figuur was in 15de eeuw primus inter pares in het stadsbestuur en werd na de komst van een centraal gezag, traît d'union tussen het centraal gezag en het stadsbestuur. Deze verstrengeling illustreert tevens de nauwe band tussen stad en platteland, die in de 16de eeuw slechts moeizaam kon worden geslaakt.

In veel Friese steden is ook vandaag de dag nog het duale karakter uit hun begintijd terug te vinden met enerzijds een geestelijk centrum en anderzijds een handelscentrum.³²

Militaire aspecten

Een centraal gezag deed in Fryslân in 1498 zijn intrede. Het werd achtereenvolgens bekleed door de hertogen van Saksen (1498-1515) en de Habsburgers Karel V en Filips II (1515-1580). Voor de respectievelijke soevereinen golden de steden als machtsbases. Een aantal

²⁸ De door de Hollandse graaf Albrecht van Beieren in 1398/99 aan Workum, Harlingen en Bolsward verleende stadsrechten vallen buiten ons bestek. Deze hingen samen met de kortstondige bezetting van Friesland door de Hollanders.

²⁹ De oudste stad van Fryslân, Stavoren was het hier bijvoorbeeld niet mee eens en nam in 1292 expliciet de graaf van Holland als landsheer aan.

³⁰ De uiteenlopende belangen van de stadshoofdelingen en het stadspatriciaat dat zijn welvaart en macht niet aan grondeigendom, maar aan handel of ambacht ontleende zou in veel steden tot grote spanningen leiden, m.n. in Leeuwarden, Sneek, Dokkum, Franeker en Bolsward

³¹ Foeke Sjoerds, *Algemene Beschryvinge van Oud en Nieuw Friesland I* (Leeuwarden, 1765), noemt 'verscheidene Edelen, welker familien meer dan hnderd jaren het voornaamste gebied in zommige steeden gehad hebben' in Leeuwarden (Cammingha's, Unia's, Burmania's), Bolsward (Jongama), Franeker (Sjaardama), Dokkum (Heemstra), Harlingen (Gerbranda), Sneek en Sloten (Harinxma), Workum (Hottinga) en IJlst (Hermana), aldaar 425-426.

³² In Leeuwarden resp. rond de Sint Vituskerk van Oldehove, met de handelsbuurt in de beide Hoogstraten, in Harlingen de Groote Kerk (Almenum) en de handelsbuurt langs de Voorstraten, in Dokkum de kerk en vroegere abdij aan de Markt en de handelsbuurt aan de Breedplaats en rond het Diep, in Bolsward de Martinikerk in het noordoosten en het handelscentrum bij Hoogstraat en later Appelmarkt. Ook in Sneek en IJlst is dit patroon nog te herkennen.

steden was in de loop van de 15de eeuw door een verdedigingsgracht omgeven, waarbij vaak gebruik werd gemaakt van oudere waterlopen of grensslotten.³³

De centrale machthebbers of hun rivalen (zoals bijv. de Gelderse hertogen begin 16de eeuw) bouwden blokhuzen in de steden waar zij hun garnizoenen in huisvestten, zoals in Leeuwarden (1498), Harlingen (1499), Dokkum (1516), Stavoren (1522) waarbij men in Franeker gebruik maakte van het omstreeks 1449 gebouwde Sjaerdemaslot in het westen van de stad. Ook in Sloten werd (door de Geldersen) gebruik gemaakt van een bestaande stins. Sneek werd als enige Friese stad in 1523 met muren en torens omgeven. IJlst en Workum waren eveneens door grachten omgeven, doch deze waren niet versterkt.

Stadsbesturen

De steden kregen in 1637 nieuwe reglementen op de zogeheten magistraatsbestelling, naar Hollands model met colleges van een uiteenlopend aantal vroedschappen, al naar gelang de grootte der plaats en met magistraten die uit vier tot acht burgemeesters bestonden. Uit de vroedschappen werden voortaan de volmachten gekozen die naar de Landdag (Staten) werden afgevaardigd. De vroedschappen nomineerden ook de nieuwe magistraten waaruit door de stadhouder werd gekozen. Het was een verdere eigenaardigheid dat de in 1637 afgeschafte raden, die meestal de zorg voor bruggen, straten en wallen hadden gehad, bleven voortbestaan onder de naam van bouwmeesters'.

Op een geheel andere wijze zouden de steden aan belang winnen als basis en springplank voor de stadhouderlijke macht in Fryslân. Stadhouders werden aangesteld op een door de Staten van Fryslân vastgestelde instructie. Hun macht ontleenden zij vooral aan hun militaire functies in leger en admiraliteit, aan het feit dat de stadhouderlijke familie brandpunt was van het society en politieke leven in de provincie en met name in Leeuwarden. Feitelijke macht ontleenden zij aan hun recht om de stadsbestuurders te kiezen (in 1747 van negen tot alle elf steden uitgebreid). Hiermee hadden zij invloed op het kwartier der steden en op de banen die bij toerbeurt (zogeheten almanakken) werden vergeven. Via het stelsel van zogeheten 'premiers' (zeg maar presiderende burgemeesters) in de steden, wisten opeenvolgende stadhouders een steeds grotere machtspositie in Fryslân op te bouwen.

III ECONOMISCH-GEOGRAFISCHE KENMERKEN

Economische aspecten

Frisia strekte zich in de Vroege en een deel van de Volle Middeleeuwen uit van het Zwin tot aan de Wezer. Aanvankelijk was Dorestad het centrum van de Friese handel maar na het jaar 1000 verschoof de handel naar Vlaanderen en naar Friesland tussen het Vlie en de Wezer. In de 13de en 14de eeuw worden handelaren uit diverse Friese steden vermeld in Hamburgse en Engelse havenregisters.³⁴ De Friese handel verloor in de 13de eeuw zijn plaats aan de opkomende Duitse Hanzesteden (waaronder naderhand de IJsselsteden), een verbond van steden waarvan Stavoren en Bolsward later (1367, 1412) ook deel uitmaakten en voorts eveneens aan de Vlaamse en daarna Hollandse steden. Terwijl de eeuwenoude internationale oriëntatie van de Friese handel verliep, raakte het gebied meer op zichzelf betrokken. De Friese handel kreeg een lokaler karakter. Friesland werd gedurende de Late Middeleeuwen vooral een leverancier van zuivelproducten, baksteen en turf aan nabije gebieden als de IJsselsteden en Holland; steden en gebieden die wel volop deelnamen aan de internationale handel en een gedeelte van de Friese producten doorvoerden. Niet alleen een verschuiving van de handelsstromen werkte deze ontwikkeling in de hand; ook het feit

³³ Leeuwarden kreeg een nieuwe omgrachting in de jaren 1481-1494, Sneek in 1493, Bolsward in 1450-1460, Stavoren in 1516, Hindeloopen in 1517, Sloten (begin 15de eeuw?, ontmanteld 1531, hersteld 1582), Dokkum (1418-1422, 1516-1531), Franeker (1449-1468).

³⁴ Vgl. H.J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel mey Engeland, Schotland en Ierland*. (RGP 65-66), 's-Gravenhage, 1928 en Von Lehe, *Das Hamburgische Schuldbuch von 1288*, Hamburg, 1956. Vermeld worden kooplieden uit Leeuwarden, Harlingen, Stavoren, Workum en Dokkum.

dat het gangbare scheepstype, de kogge, te groot was voor de meeste Friese havens.³⁵ De overzeese vaart (bv. Sontvaart), die overigens niet verdween, maar behalve vanuit Harlingen, meestal in opdracht van reders en kooplieden elders geschiedde, werd steeds meer overvleugeld door de binnenlandse vaart.³⁶

Het weidebedrijf – zie mede volgende hoofdstuk – heeft weinig arbeidskrachten nodig, waardoor arbeidsoverschotten ontstonden die emplooi zochten in andere sectoren (bv. schipperij, handel en ambacht) en op centraal gelegen plekken in de omgeving, de steden. Deze fungeerden met hun markten, wagen en handelaren als schakels in de handel met de het nabijgelegen Holland en langs de IJssel. Daar lagen veel grotere stedelijke centra waar de producten konden worden afgezet, en deze konden via de nabijgelegen Zuiderzee gemakkelijk worden bereikt. Het in de 17de eeuw ontwikkelde trekvaartenstelsel richtte zich uitsluitend op de Friese steden. Leeuwarden, Dokkum, Franeker, Harlingen, Bolsward, Sneek en Workum waren door middel van trekvaarten met elkaar verbonden. Kleinere steden zoals Stavoren, Hindeloopen, Sloten en IJlst hadden via zeilvaarten een goede aansluiting op dit stelsel.

Hoezeer de Friese steden ook na de middeleeuwen verbonden waren en bleven met hun omgeving en daarmee trekpaard en graadmeter waren voor de Friese economische ontwikkeling valt af te lezen aan hun relatieve aandeel in de totale Friese bevolking. Dit nam toe in tijden van grote bevolkingsgroei (1500-1670), daalde in tijden van stagnatie (1670-1900) maar nam opnieuw toe in tijden van een hernieuwde bevolkingsgroei (20ste eeuw).

Ecologische verschuivingen: meer steden naast de bestaande vier

In het zuidwesten van de provincie traden vanaf de 12de eeuw grote ecologische veranderingen op. Ze werden in belangrijke mate door de mens veroorzaakt. Die ging de hoogveengebieden die hier oorspronkelijk lagen ontwateren en in cultuur brengen of tastte de venen door middel van zelnering (winning van zout uit zouthoudend veen) aan. Het gevolg was verdroging, inklinking en oxidatie van het hoogveen wat op zijn beurt leidde tot maaiveldddaling en vernatting van de veen- en klei- op veengronden. De gronden werden daardoor ongeschikt voor zowel akkerbouw als het gemengde bedrijf en het accent kwam geheel op de weidecultuur en de vlees- en zuivelproductie te liggen.

Het gebrek aan verbindingen over land in dit gedurig waterrijker geworden gebied en het bederfelijke karakter van zuivelproducten werkten aldus het ontstaan van een groot aantal nieuwe stedelijke centra (wagen en markten!) op een klein gebied en naast de vier oudere steden/muntplaatsen (Stavoren, Bolsward, Leeuwarden en Dokkum) in de hand. Deze nieuwe steden ontstonden langs waterwegen zoals Sneek, IJlst, Hindeloopen, Workum en Sloten.³⁷ In het in het agrarisch opzicht meer gemengde noorden van Westergo volstond een geringer aantal nieuwe marktsteden en kwamen na 1250 slechts Harlingen (langs de kust) en Franeker (markt- en dekenaal centrum) tot ontwikkeling. Zo werkte het geografische milieu in Fryslân in zekere zin een versplintering van het stedenlandschap in de hand, vooral

³⁵ Plaatsen als Leeuwarden, Sneek, IJlst en Bolsward verloren vanaf de late 12de eeuw door het dichtslibben van zeearmen als Middelzee en Marne hun rechtstreekse contact met de zee.

³⁶ Van der Wielen, *Friesland door de eeuwen heen* (Leeuwarden, 1937), 291, wijst de omstandigheden waaronder de Friese steden in de Late Middeleeuwen groeiden als 'typisch Friesch' aan, in de zin van 'Geen groote buitenlandsche handel, noch doorvoerhandel, daarom ook geen flink gegroeide koopmansstand, vereenigd in een machtig koopliedengilde. Geen graaf, noch andere centrale overheid', die de steden 'via privileges als instrument in de strijd tegen al te machtige hoofdelingen of edellieden' gebruikte. 'Geen ambachtsgilden die bijna uitsluitend voor buitenlandsche export werkten (...) maar uitsluitend 'handwerkers (..) voor de behoeften van de plaats en de locale markt'.

³⁷ Sneek, IJlst en Sloten kwamen in de 15de eeuw zelf geheel onder invloed van een hoofdelingengeslacht, de Harinxma's die via deze steden de vaarweg naar het zuiden via Geeuw, Wymerts en Ee beheersten.

in de waterrijke Zuidwesthoek, waar naast nieuwe stadjes ook de meeste vlekken (Balk, Woudsend, Molkwerum, Makkum, Lemmer, Heeg) tot ontwikkeling kwamen. Het in wezen laat-middeleeuwse patroon van steden heeft er toe geleid dat alle elf steden in het kleigebied of het klei-op-veengebied liggen.

'Vlekken'

De stadsontwikkeling had in principe nog verder kunnen gaan. Hiervoor noemden we de zogeheten 'vlekken'. Dat zijn dorpen met een qua stedenbouwkundige en economische structuur stedelijk aanzien en karakter. Ze konden ontstaan omdat de Friese steden niet sterk genoeg waren tegenover de macht van het platteland om een verbod te bewerkstelligen op de zogeheten 'buitennering'. Dat betekende dat het de steden beconcurrerende ambacht ook in bepaalde dorpen en kloosters ten plattelande tot ontwikkeling kon komen. De grietenijen behielden hier de vrije hand en dat bevorderde het ontstaan en de bloei van 'vlekken' zoals Joure, Makkum en Kollum en naderhand van veenkoloniale centra als Drachten en Heerenveen. De laatstgenoemde plaatsen bezetten momenteel qua inwonertal de tweede en derde plaats in Fryslân.

Klokslagen en útbuorrens

Ook moesten de steden gedogen dat verschillende bedrijvigheden die zich aan hun gildenbepalingen onttrokken of hinder veroorzaakten, zich in de stedelijke jurisdicties (de zogeheten klokslagen) net buiten de stadspoorten vestigden.³⁸ Zo hadden de meeste Friese steden reeds in de zestiende eeuw hun industriële buitenbuurten (útbuorrens), die doorgaans langs de invalswateren waren gevestigd. Daarmee bood Fryslân, eerder en meer dan elders ruimte aan het ontstaan (naast de steden) van concurrerende dorpen met een stedelijk voorkomen en een stedelijke economische structuur (wagen, markten!), de eerdergenoemde 'vlekken'. Ook werkte (althans vóór de Reformatie die hier in 1580 werd doorgevoerd) de aanwezigheid van de vele, vaak aanzienlijke plattelandskloosters als een vroege rem op de expansie van de steden, omdat ook daar dikwijls handel werd gedreven en ambachten werden beoefend.³⁹

Cameren

Het van oorsprong plattelandskarakter van de Friese steden kwam tot ver in de twintigste eeuw ook tot uiting in de grote aantallen éenkamerwoningen. Al in de vijftiende eeuw was sprake van eenkamerwoningen, zowel in de steden als op het platteland. Aanzienlijken, zoals hoofdelingen (met machtsposities in de stad en ten plattelande) en patriciërs lieten in de steden op de achterterreinen van hun stadshuizen of stinsen van dergelijke woningen bouwen. Die werden deels bewoond door hun politieke clientèle, maar golden tevens als huisvesting voor de armen.

Ze worden als 'cameren' reeds apart vermeld in de in 1455/56 opgetekende stadsrechten van Bolsward en Sneek. Elders is uiteengezet waarom Fryslân het 'mekka' was van de

³⁸ Dit was het geval bij Leeuwarden (Vliet, Oldegalileën), Dokkum (De Streek, Betterwird, Aalsum), Harlingen (Grettingabuurt, Koningsbuurt, Almenum), Franeker (Vliet, Vijfhuizen, Zevenhuizen), Bolsward, Sneek en in mindere mate Workum en Stavoren, waar een kruitmolen buiten de stad was gevestigd. In Harlingen dat een zeer kleine klokslag en Dokkum dat er in het geheel geen had vestigde de industrie zich op het gebied van de aanpalende grietenijen, (Barradeel, Franekeradeel, resp. Oost- en Westdongeradeel en Dantumadeel).

³⁹ Een mooi voorbeeld van deze in de ogen van de steden oneerlijke concurrentie blijkt uit een klacht van de stad Franeker aan de hertog van Saksen: 'hoe dat summigen benombder stadt (d.w.z. Franeker) vmbleggende Dorpen ende Closteren wagen hebben, ammachtennen ende comenschap met nijecheijt, dat vor older niet gewest is vprichten ende vorschreuen Stadt mergklicken schadenennen toefogennnen ende hore neringe benemen'.

eenkamerwoningen.⁴⁰ Ze kwamen verhoudingsgewijs het meest voor op het Friese platteland, maar de elf steden telden in 1899 vergeleken met alle andere steden in Nederland (incl. Amsterdam) procentueel verreweg de meeste éénkamerwoningen.

Steden op de kaart

De opmars van de landmeetkunde en de cartografie kunnen we, enkele schaarse oudere voorbeelden daargelaten, op het tweede kwart van de zestiende eeuw stellen. Al op de eerste provinciekaarten – waaronder die van Fryslân – die door Jacob van Deventer en zijn navolgers werden vervaardigd komen de elf steden voor, van de dorpen onderscheiden door kapitale letters en grotere symbolen.⁴¹ In de meest complete en oudste serie getekende stadsplattegronden van XVII Nederlanden (1558-1576, eveneens van de hand van Jacob van Deventer) zijn alle elf steden zowel in minuut- als in nette versie bewaard gebleven.⁴² Daarbij is het valt op dat het huidige stratenpatroon in de historische binnensteden vergeleken met de bijna vijf eeuwen oude plattegronden nagenoeg gelijk is gebleven. In topografische beschrijvingen van Friesland en de Friese steden is steeds sprake geweest van elf steden, die elk afzonderlijk worden beschreven en/of afgebeeld.⁴³ We noemen als voorbeelden de stadsbeschrijvingen in Guicciardini's, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden* (1567),⁴⁴ de door Braun en Hogenberg gepubliceerde *Civitates Orbis Terrarum* (1581 e.v.), Emmius, *De Frisia et Frisiorum republ.* (1616, overgenomen in Blaeu's *Toonneel der Steden*, 1649 e.v.), Winsemius, *Beschrijvinghe der Steden van Vrieslandt* achter zijn *Chronique ofte Historische geschiedenisse van Vrieslant* (1622) en Chr. Schotanus, *Beschrijvinge van de heerlijkheydt van Frieslandt* (1664).

IV - SPORTIEVE KENMERKEN

Eendaagse schaatstochten langs de elf Friese steden werden al in de 18de eeuw gehouden, zoals blijkt uit de in 1763 door Johann Hermann Knoop gepubliceerde Tegenwoordige Staat van Friesland. Het was destijds al 'meer dan eens gebeurt dat goede schaatse-ryders op een winterse dag alle de XI steden van Friesland doorgereden en gezien hebben'. In de 19de eeuw werd de tocht gereden en beschreven door de kunstschilder Willem Troost (1862) en Nederlands grootste sportinitiator en stimulator de in Witmarsum geboren burgemeesterszoon Pim Mulier (1890). Hij drong er bij de Friesche Ijsbond op aan om de tocht in georganiseerd verband te houden, hetgeen vanaf 1909 gebeurd. In de eeuw die volgde zou de tocht in totaal vijftien maal worden verreden en via de media krant, radio en televisie bekendheid krijgen tot ver buiten Fryslân en Nederland. Door wisselende, vaak barre klimaatsomstandigheden, decor en traditie is de Elfstedentocht een tot bijna mythische proporties uitgegroeid collectief ritueel. Voor de Tocht der Tochten is de lokatie Fryslân met zijn elf steden van wezenlijk belang. 'Alleen daar, waar een soort openluchtlath (klune,

⁴⁰ Schroor, M., 'Een schamele wooncultuur. Volkshuisvesting vóór de Woningwet' in: Van Weezel Errens, D. (red.), *Bouwen voor de smalle beurs: 100 jaar Woningwet in Fryslân*. (Leeuwarden, 2002), 25-35, aldaar 31-32.

⁴¹ De kaart van Friesland (die geheel Noordoost-Nederland omvat) van Jacob van Deventer werd in 1545 vervaardigd en in 1559 te Antwerpen gedrukt. Ook op de van hem afgeleide kaarten van Fryslân (Tramezini, 1558, Camoccio 1566) komen de elf steden apart voor. De allereerste gedrukte kaart (Wandkaart van de XVII Verenigde Nederlanden) met alle elf steden werd door Hieronymus Cock in 1557 in Antwerpen uitgegeven.

⁴² Koeman en Visser, *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer, Map 4 Friesland* (toelichting door M. Schroor), Alphen aan den Rijn, 1992.

⁴³ 'Het waren er steeds elf; nooit meer, nooit minder' (J.P. Wiersma, *Friesland, verciert met duysent vreughden*, 175).

⁴⁴ Vgl. de in 1612 verschenen Nederlandstalige editie van Guicciardini, 163.

kistwurken, rayonhaden, it sil heve etc). gesproken, een eigen volkslied gezongen en een vreemde kruidendrank (Friesche Beerenburg) gedronken wordt, durft de Nederlander – achter het Friese chauvinisme wegkruipend – zich eenmalig te buiten te gaan aan nationaal saamhorigheidsbesef.⁴⁵ De zeldzaamheid van het evenement, dat om meteorologische redenen tot dusverre gemiddeld slechts eens in de 6½ jaar kon worden gehouden draagt daar niet weinig aan bij. Sinds 1912 zijn er bovendien een groot aantal (jaarlijkse) sportevenementen die langs de Elf Steden voeren bijgekomen, te beginnen met de Elfstedenfietstocht, die naderhand werd gevolgd door een Elfstedenwandeltocht, een Elfstedentocht op motoren, per kano of motorboot etc.

Tot besluit

Momenteel staan ruim 750 objecten of groepen objecten (landschappen, steden, gebouwen, natuurterreinen) op de Werelderfgoedlijst van UNESCO. Daarbij gaat het niet uitsluitend om op zich staande individuele objecten. In België bijvoorbeeld werden de karakteristieke belforts in de Vlaanderen en Wallonië op de Werelderfgoedlijst geplaatst en de vier 19de-eeuwse scheepsliften in het Canal du Centre. In Hongarije staat de wijnstreek Tokaj op de lijst en in Japan enkele 'moerbeidorpen' (Shirakawa-go en Gokayama). De plaatsing van een achttal steden op Sicilië komt het dichtst in de buurt van hetgeen wij beogen. Ze liggen in het zuidoosten van het eiland in de Val di Neto en werden na de aardbeving van 1693 op laat-barokke wijze werden herbouwd.

Recent onderzoek wijst uit dat het hoe en waarom van de nominatie vooral een zaak is van de afzonderlijke verdragspartners, de deelnemende landen dus. Ieder land legt daarbij andere accenten. Meer federaal ingerichte staten als Spanje en Groot-Brittannië streven op de eerste plaats naar een gelijkmatige spreiding van de natuurlijke of culturele erfgoedsites over de verschillende deelstaten/regio's. In Polen en Nederland gaat het vooral om de 'historische kern' van een land. Zo bekeken werd de Nederlandse identiteit tot dusverre vooral gedefinieerd vanuit het perspectief van Laag-Nederland en daarbinnen staan de *strijd tegen het water* en de *Gouden Eeuw* als thema's centraal.⁴⁶ Een derde Nederlands thema is *moderne architectuur*, waarbij we aan zaken en bewegingen als de Stijl en de Amsterdamse School moeten denken. Uit een en ander vloeit voor dat van de zes Nederlandse objecten er vier in of nabij de Randstad liggen, één in de voormalige Zuiderzee (Schokland, Flevoland) en één in Fryslân (Woudagemaal). Dit laatste is niet zozeer gekozen vanwege zijn betekenis voor de bemaling van de Friese boezem (de grootste in Nederland), dat wil zeggen vanwege de Friese waterstaatsgeschiedenis, maar omdat het het grootste nog functionerende stoomgemaal in de wereld is.

De Friese steden passen perfect in de nationale zwaartepunten, zoals die in de alinea hiervoor zijn weergegeven: strijd tegen het water en de Gouden Eeuw. Om te beginnen zijn ze allen ontstaan aan en ontwikkeld aan wateren. Het water is ook de vanouds bestaande verbinding tussen de steden.⁴⁷ De Elfstedentochten symboliseren de betekenis van het water als verbinding. De Friese Zuiderzeesteden en Dokkum (dat in 1729 van de zee werd afgesloten) symboliseren de band met het zeewater. Ook Leeuwarden en Bolsward agen ooit aan zeearmen; Sneek, Sloten en IJlst aan doorgaande binnenwateren. De steden beleefden hun grootste bloei en samenhang (als politieke entiteit) tijdens de Gouden Eeuw. Stadhuizen, wagen en woningbouw leggen daar ruimschoots getuigenis van af.

⁴⁵ Peter Hofstede en Yme Kuiper, 'De eendaagse illusie van het Herwonnen Paradijs', *NRC Handelsblad*, 28 februari 1986, 7.

⁴⁶ Van der Aa, *Preserving the heritage*, 47

⁴⁷ Het is in dit verband opmerkelijk dat de oudste verharde landwegen in Fryslân dan ook geen steden onderling met elkaar verbonden, zoals de Zwarteweg (Leeuwarden-Ryptsjerk, 1531) en de weg Oudeschouw-Akkrum (veer bij Oudeschouw, 1547). Zij dienden ertoe de verbindingen tussen de hoofdstad en het dunbevolkte oosten en zuidoosten van de provincie te verbeteren.

